

A Study of the Narratives of Irhāṣāt al-Nabi Case Study: The Drying Up of Lake Sāve

Qanbarali Roudgar¹

1. Associate Professor, Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran.
Email: gh.roodgar@cfu.ac.ir

Abstract

Among the cities that fell into the hands of the Muslim Arabs during their conquests, Saveh is of particular importance, because although this city fell into the hands of the Muslims more than thirty years after the beginning of the mission of the Prophet (PBUH), it is among the few cities in Iran that, based on the claims of hadith and narrative sources, have been known in the Hejaz since the birth of the Prophet (PBUH). The drying up of Lake Saveh, coinciding with the birth of the Prophet of Islam, is regarded as one of the signs of his advent and is considered one of the so-called «Irhāṣāt.» The main question of this descriptive-analytical research is the authenticity, semantic value, and implications of the narrative of the drying up of Lake Saveh. How Muslim geographers and poets dealt with this event is the secondary question of this research. By examining the documentary account of the events of the night of the Prophet's birth, and revealing the process of its spiritual transformation and significance on the one hand, and by reflecting on its content, and also considering the lack of reference to the content of this hadith in many geographical texts and Muslim conquests, as well as in the diwans of almost all poets, it becomes clear that the drying up of Lake Saveh was not among the «Irhāṣāt al-Nabi.» In fact, Saveh was unknown to the Muslim Arabs before their conquest of the city, and perhaps for a long time after that

Keywords: Fabricated hadiths, Lake Saveh, birth of Muhammad (PBUH), Irhāṣāt al-Nabi.

Introduction

Extraordinary events that occur on the eve of the birth of the prophets, after them, or before their mission, and unlike miracles, are not accompanied by a challenge, are called Irhas or Irhāṣāt al-Nabi in the terminology of Muslim theologians. One of the most famous miracles, which is actually considered a precursor to the mission of the Muslim Prophet and a sign of the legitimacy of her mission, is the drying up of Lake Saveh at the time of the Prophet's birth. Saveh is today a city and a county in Markazi Province in Iran. This story has been reported in many collections of Hadith and Sunni and Shiite historical sources since the third century. According to many of these sources, on the night of the birth of the Prophet Muhammad, the palace of Kasra shook and its fourteen galleries collapsed, the Fars Fire Temple was extinguished, and Lake Saveh dried up. In the continuation of the story, Satih the priest says to Abdul Masih, a Christian dream-giver sent by Nu'man ibn Mundhir to the court of Kisra and from there to Syria: «When the recitation of verses increases, and the fire temple of Fars is extinguished, and Lake Saveh absorbs its water, and the Samawah Valley overflows, then there will be no more room for Satih to stay or live in Syria.»

Research Findings

This story is not credible for many reasons, including :

This report is quoted in sources either without a chain of narrators (as a Mursal) or through Abu Ayyub Ya'la ibn Imran Bajali, to Makhzum ibn Hani, who reported it from his father, Hani, when he was 150 years old and was probably prone to forgetfulness and absent-mindedness.

The monopoly of news through Abu Ayub Bajli reduces the value of this report to the level of a single news item.

Many Hadith scholars, Men's scholars, historians, and scientists, such as the great scholar and linguist of the fifth century, Jarallah Zamakhshari, and the historian and companion scholar Ibn Athir, have criticised this narration.

The context of the sentences shows that whoever composed these narrations considered observing prophetic rhetoric more critical than any reality or realism. This rhetoric is clearly evident throughout the words attributed to Satih addressed to Abdul Masih. The compiler or compilers apparently chose «Saveh» so that it would be consistent with «Telaweh», «Haraweh», and Samawah.

Many other parts of this narrative are also contradictory and incorrect, which diminishes the value of the narrative of the drying up of Lake Saveh.

Assuming the authenticity of this narration and accepting its authenticity, it is still not possible to claim that Lake Saveh dried up on the night of Muhammad ibn Abdullah's birthday. It is clear from these sentences and their context that Satih's words are prophetic, and in the form of a conditional statement, not a statement of fact. He wanted to say that when the Kasra porch trembles and Lake Saveh overflows, etc., Syria will not be free from Satih, meaning it will fall into the hands of Muslims.

Conclusion

One must be very cautious in accepting narrations and hadiths related to cities in which there is an evident desire to praise the birthplace of the author or narrator, or in which there is a taint of religious and ritualistic motives and prejudices. Salman Savji's reference in his poems to the story of the drying up of Lake Saveh is undoubtedly due to his patriotism and interest in praising his birthplace. If he had been born in another city, his poetry notebook would have been empty of references to this story.

The disregard of most Muslim geographers and urban planners for the narrative of the drying up of Lake Saveh, as well as its failure to be reflected in Arabic and Persian poetry, except in sporadic cases, is itself a sign of the discredit of this narrative and indicates the very negative encounter of scholars and cultured people of the Muslim community of past centuries with such narratives.

The popularity of such a report, despite the shortcomings above, is essentially the result of the missionary approach of a group of preachers and theologians and the disregard for its critical evaluation.

Cite this article: Roudgar, Q. (2025). A Study of the Narratives of Irhāṣāt al-Nabi: Case Study: The Drying Up of Lake Save. *Religions and Mysticism*, 58 (1), 255-280. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.399770.630651>

Article Type: Research Paper
Received: 30-Jul-2025
Received in revised form: 17-Aug-2025
Accepted: 13-Sep-2025
Published online: 20-Sep-2025

بررسی روایات ارهاصات النبی نمونه موردی: فروخشکیدن دریاچه ساوه قنبرعلی رودگر^۱

۱. دانشیار، گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: gh.roodgar@cfu.ac.ir

چکیده

در میان شهرهایی که در فرایند کشورگشایی‌های عرب‌های مسلمان، به دست آنان افتاد، ساوه اهمیتی ویژه دارد، چه این شهر بالین که بیش از سی سال پس از بعثت پیامبر (ص) به دست مسلمانان افتاد در شمار معدود شهرهای ایران است که بر پایه مدعای منابع حدیثی و روایی، از آغاز ولادت پیامبر (ص) در حجاز شناخته بوده و خشکیدن دریاچه ساوه، هم‌زمان با میلاد پیامبر اسلام، از نشانه‌های ظهور او و به اصطلاح جزو «ارهاصات» شمرده شده است. پرسش اصلی این پژوهش توصیفی-تحلیلی چندوچون اصالت و نیز ارزش و اعتبار معنایی و دلالت‌های روایت خشکیدن دریاچه ساوه است. چگونگی مواجهه جغرافیایان مسلمان و نیز شاعران با این واقعه، پرسش‌های فرعی این تحقیق‌اند. با واریسی سندشناسانه گزارش رویدادهای شب میلاد رسول خدا، و آشکار کردن فرایند دگردیسی معنوی و دلالتی آن از یک‌سو، و با تأمل در محتوای آن و نیز با توجه به فقدان اشاره به مضمون این حدیث در بسیاری از متون جغرافیایی و فتوح‌نگاشته‌های مسلمانان و نیز در دیوان‌های قریب به تمام شاعران، آشکار می‌گردد که خشکیدن دریاچه ساوه در شمار «ارهاصات النبی» نبوده است. و اساساً ساوه تا پیش از تصرف این شهر به دست اعراب مسلمان و چه بسا تا مدت‌ها پس از آن، برای آنان ناشناخته بوده است.

کلیدواژه‌ها: احادیث مجعول، دریاچه ساوه، تولد محمد (ص)، ارهاصات النبی.

استناد: رودگر، قنبرعلی (۱۴۰۴). بررسی روایات ارهاصات النبی: نمونه موردی: فروخشکیدن دریاچه ساوه. ادیان و عرفان، ۵۸ (۱)، ۲۵۵-۲۸۰.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶ DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.399770.630651>

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲

انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

مقدمه

در شماری از منابع عام تاریخی، جغرافیایی یا حدیثی، نیز به‌ویژه در منابع تاریخ محلی، درباره فضایل برخی از شهرها یا ستایش ساکنان آنها احادیثی از پیامبر (ص) یا اولیای نقل شده‌است؛ از میان این شهرها در سرزمین‌های خلافت شرقی، می‌توان به اصفهان، فارس، قزوین، گرگان و ساوه اشاره کرد. انتخاب ساوه برای پژوهش پیش رو بدین‌روست که در میان اعلام مکانی مشابه جایگاهی ویژه دارد، چه اگر سابقه منقبت‌گویی برای باقی شهرها و ولایات، بر فرض صحت صدور احادیث مرتبط، به دوره رسالت پیامبر اکرم بازمی‌گردد، پیشینه اشاره به ساوه از دوره رسالت او درگذشته به سال تولد وی یعنی چهل سال پیش از بعثت و هفتاد سال قبل از فتح ساوه به دست عربان، می‌رسد. ساوه از جهت دلالت‌های روایات مرتبط بدان هم اهمیت خاص دارد؛ اگر درباره سایر شهرها سخنی از پیامبر نقل یا بدو نسبت داده شده تا فضیلتی برای آنها دست‌وپا کنند، درباره ساوه روایاتی نقل شده‌است تا فضیلتی و نیز نشان حقانیتی برای دعوت شخص پیامبر تلقی گردد. به تعبیر دیگر، باقی شهرها از این‌گونه احادیث اعتبار می‌گیرند، اما روایت منقول درباره ساوه به نوعی حقانیت‌بخشی به رسالت رسول خداست.

سؤال اصلی در این تحقیق که روش آن توصیفی-تحلیلی با رویکرد نقد درونی^۱ است این است که روایت خشکیدن دریاچه ساوه همزمان با شب میلاد رسول خدا از حیث صدور چه اعتباری و از حیث محتوا چه ارزش و دلالت‌هایی دارد؟ پرسش دیگر این است که جغرافیایان مسلمان در دوره اسلامی که سرگذشتنامه شهرها و جغرافیای تاریخی آنها را نوشته‌اند، به‌عنوان متولیان و دست‌درکاران اصلی شهرنگاری، با احادیث و روایاتی که در فضیلت شهرها آمده (در اینجا شهر ساوه) چه مواجهه‌ای داشته‌اند؟ و سرانجام شاعران مسلمان به‌مثابه راویان هنرمندانه روایات تاریخی آیا اعتنایی به این اخبار داشته‌اند؟

به‌طورکلی آن دسته از حوادث خارق‌العاده که در آستانه میلاد پیامبران یا پس از آن یا پیش از بعثت ایشان روی می‌دهد و برخلاف معجزه، همراه با تحدی نیست، در اصطلاح متکلمان مسلمان ارهاص یا ارهاصات النبی نام دارد (شعرانی، بی‌تا: ۴۹۱؛ عجم، ۲۰۰۴: ج ۲: ۲۲؛ خرازی، ۱۴۱۷: ج ۱: ۲۳۹). از معروف‌ترین این ارهاصات که درواقع، پیش‌درآمدی بر بعثت پیامبر مسلمانان و نشان حقانیت رسالت او قلمداد شده، می‌توان بدین‌ها اشاره کرد: سایه انداختن ابر بر سر پیامبر و سلام

^۱. Internal Criticism

کردن سنگ‌ها به او پیش از بعثت، رخدادهایی چون فروافتادن ۱۴ کنگره از ایوان کسری، خاموش شدن آتشکده فارس و خشکیدن دریاچه ساوه هنگام تولد پیامبر.^۲

ساوه که در دوره خلافت اسلامی، نام ناحیه و نیز شهر مرکزی آن، در ایالت جبال بود، امروزه شهر و شهرستانی است در استان مرکزی در ایران. این شهر در ۱۱۲ کیلومتری جنوب غربی تهران و ۱۲۱ کیلومتری شمال شرقی اراک، مرکز استان مرکزی، واقع است (جعفری، ۱۳۷۹: ج ۳: ۶۶۹). ظاهراً قدیم‌ترین اشاره به دست‌رسیده به ساوه، در لوحه یونانی موسوم به پئوتینگرایا^۳ (حدود سالهای ۲۲۳ تا ۱۸۷ ق. م) قابل ردگیری است. در این لوحه که توماشک^۴ اتریشی آن را در کتاب نقشه‌برداری تاریخی ایران^۵ معرفی کرده، ضمن ذکر منزل‌ها و مسیرهای ایالت «پهله» / فهله (مادستان) در راه همدان تا کاشان، از سواکینه / سواکینا^۶ (ساوه بعدی) نام برده‌شده که به قم و سپس به کاشان راه می‌برده است (Tomaschek, 1972: 14-16).

۱. پیشینه پژوهش

برخلاف پژوهش‌های کلامی فراوانی که درباره معجزات^۷ صورت گرفته، پژوهش‌های تاریخی در این باب، خاصه در باب ارهاصات اندک‌شمار است و همین‌ها نیز فاقد رویکرد نقدی‌اند و در خور توجه نیستند. توفیق علی وهبه (۱۳۹۷ق: ۳۰) در «ارهاصات المیلاد»، روایت خشکیدن دریاچه ساوه و سایر ارهاصات شب میلاد رسول خدا را بدون هیچ بررسی و انتقادی آورده و آن را از دلایل النبوة شمرده‌است. شیمل در کتاب محمد رسول خدا (۱۳۸۷ش: ۲۶۴) در فصل هشتم: «جشن میلاد پیامبر» در حد چند سطر به مضمون روایت هانی مخزومی، بدون اشاره به خشکیدن دریاچه ساوه اشاره‌ای کرده‌است. طیبی و ستوده آرانی (۱۴۰۳ش: ۴۳) با مبنا قرار دادن همین کتاب شیمل، در مقاله «معجزات و ارهاصات پیامبر از دیدگاه آنه ماری شیمل» از داستان شکاف برداشتن کاخ ساسانیان و ... در شب میلاد رسول اکرم، بدون آوردن نامی از دریاچه ساوه، به‌کوتاهی یاد کرده‌اند. رنجبر (۱۳۸۸ش: ۵۲) در مقاله «ارهاصات در زندگی پیامبر اکرم از منظر تاریخ»، حدیث هانی مخزومی را بی‌اشاره به خشکیدن دریاچه ساوه به‌اختصار و بی‌هیچ نقد و تحلیلی نقل کرده‌است. علیایی و همکاران (۱۴۰۱ش: ۸، ۱۴) در مقاله «یادکرد ارهاصات در نوشته‌های سده دوم تا هفتم

^۲. درباره ارهاصات و نیز معجزات پیامبر اسلام، نک: طبرسی، ۱۳۹۰: ج ۱: ۷۴-۹۹ که مصحح این کتاب، در پانویست‌ها، نشانی‌های بسیاری را از منابع متعدد شیعه و سنی درباره این ارهاصات و معجزات گرد آورده‌است.

^۳. Peutingeria.

^۴. Tomaschek.

^۵. Zur Historischen Topographie von Persien.

^۶. Sevacina.

^۷. درباره معجزه، نک: لطفی‌زاده و عباس یزدانی، ۲۸۴.

هجری قمری»، چنانکه از نامش پیداست، محتویات منابع کهن تاریخی را درباره ارهاصاتی چون خشکیدن دریاچه ساوه بازتاب داده‌اند.

۲. دریاچه ساوه در منابع حدیثی و تاریخی عربی‌زبان

پیداست که بحث درباره خشکیدن دریاچه ساوه مبتنی است بر اثبات یا مفروض گرفتن اصل وجود این دریاچه. درباره وجود چنین دریاچه‌ای و قوت و ضعف استدلال‌های موافقان وجود آن، بحث‌های پراکنده‌ای صورت گرفته که نگارنده در جای دیگری اشاراتی بدان کرده‌است.^۸ در این پژوهش با مفروض گرفتن وجود این دریاچه، روایت خشکیدن آن از حیث رجالی و محتوایی و دلالتی بررسی می‌شود. قدیم‌ترین اشاره به دریاچه ساوه در دوره اسلامی متعلق به راویان احادیث و اخبار است؛ اینک نام شماری از مهم‌ترین منابع حدیثی سنی و شیعی حاوی این روایت و نیز از کتاب‌های تاریخی-که در گزارش اخبار رویکردی روایی دارند-از سده سوم تا قرن یازدهم به ترتیب قرن تدوین و تألیف آنها ذیلاً می‌آید.

۲-۱. منابع اهل سنت

اصلی‌ترین منابع متعلق به محدثان و مورخان اهل سنت که به دریاچه ساوه اشاراتی کرده‌اند، به ترتیب تاریخ، این‌هایند:

تاریخ الرسل و الملوك (طبری، ۱۳۸۷: ج ۲: ۱۶۶-۱۶۸)، تألیف محمد بن جریر طبری (د. ۳۱۰ق)، مورخ و محدث و مفسر سده سوم و اوایل سده چهارم.
هواتف الجتنان و عجیب ما یحکی عن الکهمان (خرائطی، ۱۴۲۱: ج ۱: ۵۷-۶۰)، نوشته ابوبکر خرائطی (حدود ۲۳۷-۳۲۷ق)، از ثقات محدثان در سده سوم و چهارم، که آثاری در حدیث و اخلاق و شعر داشته‌است.
دلائل النبوة، تألیف ابونعیم اصفهانی (د. ۴۳۰ق، ۱۴۱۲ق: ج ۱، ۱۳۸-۱۴۱) محدث، رجالی و مؤلف نامدار سده چهارم و پنجم.

أعلام النبوة (ماوردی، ۱۳۷۷: ۱۸۲-۱۸۴)، نوشته ابوالحسن علی بن محمد ماوردی (۳۶۴-۴۵۰ق)، فقیه بزرگ دوره آل بویه و اوایل سلجوقیان که آثار مهمی در تبیین فقه سیاسی و حکومتی خلافت اسلامی نگاشته که مهم‌ترینش الاحکام السلطانیة است.

دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة (بیهقی، ۱۴۰۵: ج ۱: ۱۲۶-۱۲۹)، تألیف ابو بکر أحمد بن حسین بیهقی (۳۸۴-۴۵۸ق)، محدث معتبر و برجسته شافعی مذهب سده پنجم.

^۸ رودگر، «ساوه»، دانشنامه جهان اسلام.

الشفاء بتعریف حقوق المصطفی (قاضی عیاض، ۱۴۰۷: ج ۱: ۷۲۶-۷۲۹)، نوشته قاضی عیاض اندلسی (۴۷۶-۵۴۴ق)، از عالمان و پیشوایان حدیث در اندلس.

التذکرة الحمدونیه (ابن حمدون، ۱۴۱۷: ج ۸: ۱۰-۱۲)، تألیف ابوالمعالی محمد بن حسن معروف به ابن حمدون (۴۹۵-۵۶۲ق)، ادیب و شاعر بغدادی.

تاریخ مدینة دمشق (ابن عساکر، ج ۳۷: ۳۶۰-۳۶۶)، نوشته ابوالقاسم علی بن حسن بن هبة الله شافعی دمشقی معروف به ابن عساکر (۴۹۹-۵۷۱)، محدث و مورخ و فقیه شافعی.

تخجیل مَن حَرَفَ التَّوْرَةَ و الانجیل (ابوالبقاء هاشمی، ۱۴۱۹: ج ۲: ۸۵۸-۸۶۳) تألیف صالح بن حسین، ابوالبقاء تقی الدین جعفری هاشمی (د. ۶۶۸ق)، دانشمند، محدث و مؤلف مصری.

۲-۲. منابع شیعی

معتبرترین منابع حدیثی و تاریخی شیعی که روایت خشکیدن دریاچه ساوه را گزارش کرده‌اند، به ترتیب تاریخ، این‌ها هستند:

تاریخ یعقوبی (یعقوبی، بی تا: ج ۲: ۸-۹)، نوشته احمد بن ابی‌یعقوب مشهور به یعقوبی (د. بعد از ۲۹۲ق)، مورخ و جغرافیانویس معروف سده سوم هجری.

أعلام النبوة (ابوحاتم رازی، ۱۳۸۱: ۱۹۹-۲۰۰)، نوشته احمد بن حمدان معروف به ابوحاتم رازی (د. ۳۲۲ق)، متکلم و محدث نامور سده سوم و چهارم، که برخی او را اسماعیلی مذهب و برخی دیگر پیرو و مبلغ دوازده امامی می‌دانند.

کمال الدین و تمام النعمة (ابن بابویه، ۱۳۹۵: ج ۱: ۱۹۱-۱۹۶)، و نیز الامالی (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۸۵-۲۸۷)، هر دو تألیف ابوجعفر محمد بن علی قمی معروف به ابن بابویه و شیخ صدوق (د. ۳۸۱)، محدث، فقیه و متکلم و صاحب من لایحضره الفقیه از کتب اربعه حدیثی شیعه.

إعلام الوری بأعلام الیهدی (طبرسی، ۱۳۹۰: ج ۱: ۵۶-۵۸)، نوشته فضل بن حسن طبرسی (۴۶۸-۵۴۸ق) ملقب به امین الاسلام، مفسر، محدث، فقیه، متکلم، ادیب، لغوی و ریاضی‌دان.

قصص الأنبياء (قطب‌الدین راوندی، ۱۴۰۹ الف: ۲۸۱-۲۸۲) الخرائج و الجرائع (همان، ۱۴۰۹ ب: ج ۲: ۵۱۰-۵۱۳)، هر دو نوشته سعید بن عبدالله معروف به قطب‌الدین راوندی (د. ۵۷۳)، محدث، مفسر، متکلم، فقیه، فیلسوف و مورخ بزرگ قرن ششم.

روضة الواعظین (قتال نیشابوری، ۱۳۷۵: ج ۱: ۶۶)، نوشته محمد بن حسن بن علی بن احمد بن علی قتال نیشابوری مشهور به قتال واعظ (د. احتمالاً: ۵۰۸ق)، محدث، فقیه، متکلم و واعظ.

مناقب آل أبی طالب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۱: ۲۸-۳۰)، نوشته محمد بن علی مازندرانی، مشهور به ابن شهر آشوب (۴۸۸-۵۸۸)، فقیه، مفسر و محدث.

کشف الغمّة فی معرفة الأئمة (اربلی، ۱۴۰۵: ج ۱: ۲۰-۲۱) نوشته علی بن عیسی اربلی مشهور به بهاء‌الدین اربلی (بین ۶۲۰ تا ۶۲۵-۶۹۲ق)، محدث، مؤرخ، ادیب و شاعر.

الأنوار فی مولد النبی صلی الله علیه و آله (بکری، ۱۴۱۱: ۱۵۹-۱۸۰)، نوشته احمد بن عبدالله بکری، فقیه و محدث شیعی سده هفتم.

الدر النظیم فی مناقب الأئمة الهمامیم (شامی، ۱۴۲۰: ۵۵-۵۹)، نوشته یوسف بن حاتم شامی (د. ۶۶۴ق)، عالم قرن هفتم.

إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات (حرعاملی، ۱۴۲۵: ۲۹۲) نوشته محمد بن حسن، معروف به حر عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ ق)، محدث و فقیه امامی و مؤلف وسائل الشیعه از کتب اربعه حدیثی شیعی.

بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۵: ۲۵۷-۲۶۰، ۳۲۳-۳۲۴، ج ۴۱: ۳۳۶-۳۳۷) تألیف محمدباقر بن محمدتقی مجلسی معروف به علامه مجلسی یا مجلسی دوم (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ق)، از فقیهان و محدثان مشهور.

۳. طرح داستان

در میان منابع یادشده، یکی از کامل‌ترین و منسجم‌ترین گزارش‌ها درباره خشکیدن دریاچه ساوه در کمال الدین و تمام النعمه، اثر ابن بابویه معروف به شیخ صدوق آمده‌است که البته به نظر می‌رسد از تاریخ طبری اخذ شده‌است و شباهت‌های زیادی با آن دارد. از همین رو و نیز به سبب قدمت این منبع و نیز چون راویان مذکور در این کتاب با اغلب گزارش‌های سایر منابع همسان است، نویسنده مقاله، با ترجیح گزارش ابن بابویه، ترجمه فارسی آن را با بهره‌گیری از برگردان منصور پهلوان^۹ (۱۳۷۷ش: ج ۱، ۳۶۹-۳۷۴) در پی می‌آورد:

«مخزوم بن هانی از پدرش، که یک‌صدوپنجاه سال بر او گذشته بود، نقل کرده‌است که گفت: در آن شبی که رسول اکرم به دنیا آمد ایوان کسری لرزید و چهارده کنگره آن فروافتاد و آب دریاچه ساوه فرورفت و آتشکده فارس که هزار سال افروخته بود خاموش شد. موبدان همان شب در خواب شتران سرکشی را دید که اسبان چالاکی را پیش می‌کشند و از دجله گذشته، در شهرهایشان پراکنده شدند. چون صبح دمید، کسری از آن‌چه دیده بود^{۱۰} هراسان شد، ولی بردباری کرد و ترس خود را پنهان داشت؛ اما سپس چنین مصلحت دید که آن را از وزیرانش پنهان نکند. پس تاج بر سر نهاد و بر تختش نشست و وزیران را گرد آورد و آنان را از آن‌چه دیده بود، با خبر کرد. در این میان نامه‌ای به

^۹. نویسنده مقاله در این بخش، از ترجمه فارسی کتاب کمال الدین و تمام النعمه به قلم منصور پهلوان (۱۳۷۷: ج ۱: ۳۶۹-۳۷۴) بسیار بهره گرفته‌است؛ خاصه در ترجمه اشعار، به‌جای بهره‌گیری از برگردان فنی و دقیق فارسی ابوالقاسم پاینده که در گزارش این داستان در تاریخ طبری آمده، ترجیح داده‌است همین ترجمه منصور پهلوان را به سبب رسایی و موزون بودن عیناً بیاورد؛ درعین حال نویسنده در موارد اندکی ترجمه پاینده یا ترجیح خود را جایگزین کرده‌است.

^{۱۰}. مراد از آن‌چه کسری دیده بود، باید واقعه فروریختن کنگره‌های کاخش باشد.

دستش رسید که آتشکده فارس خاموش شده است؛ پس غمی بر غمش افزوده شد. موبدان هم گفت: خداوند پادشاه را به سلامت دارد! من نیز دوش خوابی دیدم؛ آن گاه خواب شتران و اسبان را باز گفت؛ کسری به موبدان - که در بین آنها از همه داناتر بود - گفت: تعبیر آن چیست؟ پاسخ داد: حادثه‌ای است که در سرزمین قوم عرب روی می‌دهد. در این هنگام از جانب شاه شاهان، کسری، به نعمان بن منذر چنین نامه‌ای نوشته شد: اما بعد، مردی دانشمند را به نزد من بفرست تا از آن چه می‌خواهم بپرسم. او عبدالمسیح بن عمرو بن حیان بن نفیله غسانی را فرستاد؛ فرستاده چون درآمد، شاه گفت: آیا می‌دانی درباره چه چیزی می‌خواهم از تو بپرسم؟ او گفت: پادشاه از پرسش خویش آگاهم کند؛ اگر بدانم پاسخ خواهم داد، و گرنه او را به کسی رهنمون می‌شوم که آگاهش کند.^{۱۱} پس خواب (موبدان) را بازگفت: عبدالمسیح گفت: تعبیر این خواب را دایی‌ام، سطیح، می‌داند که در مشارف شام^{۱۲} مسکن دارد. شاه گفت: به نزدش رو و از او پرسش کن و پاسخش را برایم بازگو. عبدالمسیح رفت و بر سطیح، که در آستانه مرگ بود، وارد شد؛ بر او سلام و درود گفت، اما سطیح پاسخی نداد. عبدالمسیح این اشعار را انشاد کرد:

آقای یمن کر است یا جانی به تنش در است یا
نیست؟ نیست؟
ای مرد علیم! مشکلی ما را ز تو پاسخی ست یا
هست نیست؟
نزد تو نشسته است شیخی کو را به نسب نظیر و تا
نیست
آقا و سپید و تیزگوش است لاغریدن و تُک‌ردا نیست
پیکی ست روان شده ز ترسی به دلش ز مدعا
ایران نیست
یک خواب عجیب دیده، تعبیر از آن به نزد ما نیست

^{۱۱}. «پادشاه... آگاهش کند». این چند جمله درواقع ترجمه‌ای از گزارش ابن عساکر (۳۶۱/۳۷): لیخبرني الملك، فإن كان عندي منه علم أخبرته، و إلا دلت على من يخبره) است که به نظر می‌رسد کژتابی‌های جملات روایت ابن بابویه را ندارد. متن و ترجمه روایت در کتاب ابن بابویه چنین بوده: «قَالَ لِيَسْأَلَنِي الْمَلِكُ أَوْ لِيُخْبِرَنِي فَإِنْ كَانَ عِنْدِي مِنْهُ عِلْمٌ وَ إِلَّا أَخْبَرْتُهُ؛ پادشاه یا بپرسد، یا خود مرا [از پرسش خویش] آگاه کند...». چنان که پیداست، دو سوی حرف ربط «و» در این روایت واجد یک مفهوم است که بی‌معنی می‌نماید.

^{۱۲}. در اوایل دوره اسلامی، مشارف الشام به دهات یا مناطقی گفته می‌شود که متصل به زمین آبادان شام بوده‌اند؛ به عبارتی، مرز جنوبی بادية الشام و نواحی آباد آن بادية الشام نام داشت (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل حرف م).

کس را

پیکی ست ز راه خسته از رنج مگر در این سرا
گشته نیست

آن قدر غبار ره بر او هست
گر کوه بخوانمش خطا نیست

چون سطحی شعرش را شنید چشمانش را گشود و گفت: «عبدالمسیح سوار بر شتر شتابان به نزد سطحی، که مشرف به گور است، آمده است؛ پادشاه آل ساسان تو را فرستاده است، به سبب لرزش ایوان و خموشی آتش فروزان و خواب موبدان؛ او دیده است که شتران درشت پیکر درحالی که اسبان تازی را می کشیدند، از دجله گذشته، در شهرهایشان پراکنده شدند و دریاچه ساوه فروخشکید». سپس گفت: ای عبدالمسیح! چون تلاوت زیاد شود و شخص صاحب عصا مبعوث گردد، و وادی سماوه پرآب و دریاچه ساوه خشک شود، دیگر شام از آن سطحی نباشد و از ساسانیان شاهان زن و مرد به شمار کنگره ها (بی که از کاخ فروریخته است) سلطنت کنند و هر چه آمدنی (مقدر) است می آید؛ سپس سطحی جان داد و عبدالمسیح برخاست و درحالی که بر سر مرکب خود می رفت، می گفت:

کمر ببرند ای مرد مصمم نترساند تو را تفریق و تغییر

اگر مُلک بنی ساسان فرو فرو ریزد حکومت ها به تقدیر
ریخت

تو گویی صولتی باشد به که شیر از وحشت ایشان [به]
آنان تحذیر

از ایشان صاحب آن کاخ دگر شاپور و نوشروان چون شیر
بهرام

و مردم چون ضعیفی را کنند او را به ضعف خویش
شناسند تحقیر

و گر مالی بود در کس ورا با ابن امّ خویش تنظیر
نمایند

چو خیر و شر به یکدیگر به امر و نهی یزدان ساز تقریر
قرینند

راوی گوید: چون عبدالمسیح به نزد کسری آمد و گفتار سطحی را بازگفت، کسری گفت: تا زمانی که چهارده تن از ما سلطنت کنند اموری خواهد بود. [راوی] گوید: ده تن از آنها در مدت چهار سال

سلطنت کردند و باقی هم تا خلافت عثمان حکم راندند^{۱۳}. اما سطح در سال سیل عرم متولد شد و تا سلطنت ذو نواس زنده بود و این مدت متجاوز از سی قرن (سیصد سال)^{۱۴} است و مسکنش در بحرین بود و «عبد القیس» او را از قبیله خود و «ازد» نیز از طایفه خود می‌پنداشتند و بیشتر محدثان می‌گویند: او از «ازد» است و معلوم نیست که او از کدام قبیله است، ولی فرزندان او می‌گویند: ما از قبیله ازدیم» (ابن بابویه، ج ۱: ۱۹۱-۱۹۶).

۴. نقد رجالی داستان

در میان منابع مذکور در سطور بالا، این داستان در برخی مانند روضة الواعظین، الخرائج و الجرائح، الانوار فی مولد النبی، کشف الغمّة، و الدر النظیم به صورت مرسل آمده، که پیداست گزارش‌های مرسل، به لحاظ اسناد تاریخی اعتبار چندانی ندارند. اما باقی منابع روایتشان مسند و با ذکر زنجیره روایتگران است که از لحاظ اسنادی چند ایراد مهم بر آنها وارد است:

یکم. در میان منابع مسند، همه گزارش‌ها از طریق ابویوب یعلی بن عمران بَجَلی، به مخزوم بن هانی می‌رسد که آن را از پدرش، هانی در حالی که سنّش به ۱۵۰ رسیده بود، نقل کرده است. انحصار خبرها به طریق ابویوب بَجَلی در واقع ارزش این گزارش را به سطح خبری واحد فرومی‌کاهد. دوم. اشکال مهم دیگر این است که هانی در زمان روایت ۱۵۰ ساله بود و روایات چنین شخصی که سخت در معرض عوارض کهنسالی و فرتوتی، مانند فراموشی و التباس است از نظر جمیع رجالیان و مورخان، بی اعتبار است.

سوم. بسیاری از محدثان و رجال‌شناسان و عالمان، این روایت را تخریح کرده‌اند. دانشمند و لغتدان بزرگ سده پنجم، جلاله زمخشری (زمخشری، ۱۴۱۷: ج ۳: ۱۸-۲۱) و ابن اثیر مورخ و رجالی و صحابی‌شناس، در النهایة فی غریب الحدیث و الاثر (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ج ۳: ۱۸-۲۱)، این حدیث را در شمار احادیث «غریب» و بالمآل نامعتبر آورده‌اند. به نظر ابن اثیر، چنان‌که ابن حجر از او در کتاب الاصابة فی تمییز الصحابة (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ج ۶: ۴۱۱)، نقل کرده، هانی مخزومی جزو صحابیان نیست. شمس الدین ذهبی نیز این حدیث را غریب و منکر و در واقع مردود دانسته است (ابوالبقاء هاشمی، ۱۴۱۹: ج ۲: ۸۶۳، پانوش ۲).

^{۱۳}. در کتاب ماوردی (اعلام النبوة، ۱۴۰۹: ۱۸۴) آمده است: زان پس ۱۰ شاه ۱۴ سال حکم راندند و در دوره سلطنت چهاردهمینشان، یزدگرد، که ۱۲ سال حکم راند سلطنتشان به سر رسید.

^{۱۴}. مترجم فارسی «تلائین قرنا» را به سی قرن ترجمه کرده که در فهم امروزی معادل ۳۰۰۰ سال می‌شود. این رقم هم با عمر ۱۵۰ ساله سطح هنگام مرگ، چنانکه در بسیاری از منابع مورد اشاره آمده، ناسازگار است و هم خلاف حکم تجربه و خرد است. نویسنده این مقاله، با مراجعه به کتب لغت، دریافته که برای قرن زمانی میان ده تا ۸۰ سال، همگی مضرب عدد ۱۰، قائل شده‌اند (نک: ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۳: ۳۳۳). از این رو با در نظر گرفتن رقم ۱۰ که کمترین این مدت است، رقم ۳۰۰ را داخل پُرانتز افزوده است.

۵. نقد محتوایی

برای مرور کلی اجزای اصلی داستان، ابتدا خلاصه‌ای از آن در زیر می‌آید:

راوی نخستین، هانی مخزومی، در آغاز روایتش مدعی شده که در شب ولادت رسول اکرم، کاخ کسری به لرزه درآمد و چهارده کنگره آن فرو ریخت، آتشکده فارس فرومرد و دریاچه ساوه خشکید. اما در ادامه، سیر داستان به گونه‌ای است که صراحتی بر وقوع این رخدادها ندارد. در دنباله داستان سطح، خطاب به عبدالملک، خوابگزار نصرانی اعزامی از جانب نعمان بن منذر که به دربار کسری روانه شده بود، می‌گوید: تو آمده‌ای تا درباره این سه پیرسی: «ارتجاس الإیوان و حمود النیران و رؤیا الموبدان»؛ لرزیدن کاخ کسری، خاموش شدن آتشکده‌ها و رویای موبدان. گفتنی است در این جملات سطح، خبری از فروخشکیدن دریاچه ساوه در میان نیست. سپس سطح می‌افزاید: «إذا كثرت التلاوة، و ظهر صاحب الهراوة و خمدت نار فارس، و غاضت بحيرة ساوة، و فاض وادي السماوة فليس الشام لسطيح شاما...»؛ چون تلاوت آیات فزونی یابد و آتشکده فارس خاموش گردد و دریاچه ساوه آب خود فروبرد و دره سماوه طغیان نماید، دیگر شام برای سطح جای ماندن یا زیستن نیست. آنگاه سطح افزود: از آن ملوک شاهانی، مرد یا زن، به شمار کنگره‌ها سلطنت خواهند کرد؛ هرچه شدنی و مقدر باشد پیش می‌آید». عبدالملک هم با شنیدن این جملات ابیاتی خواند و سپس نزد کسری بازگشت و آنچه را شنید بازگفت. کسری گفت: تا زمانی که چهارده تن از ما سلطنت کنند اموری خواهد بود. [راوی] گوید: ده تن از آنها چهار سال سلطنت کردند و باقی هم تا خلافت عثمان حکم راندند.

نقد‌های محتوایی این گزارش هم ناظر به تناقضات و تعارضات درونی و هم ناظر به ناسازگاری‌های تاریخی است و هم ناظر است به خردناپذیری پاره‌هایی از گزارش. یکم. در روایت تصریح شده که کسری بامدادان وزیرانش را گرد آورده، آنچه را شب پیش دیده بود بدیشان گفت. پیداست آنچه شاه شب قبل دید، لرزش کاخ (ایوان) و فرو ریختن ۱۴ کنگره بود. اما چنین رویدادهایی نبایست از دیدگان وزیرانش پنهان مانده باشد تا لازم آید چنان‌که راوی آورده: «جَمَعَهُمْ وَ أَحْبَرَهُمْ بِمَا رَأَى»، شاه آنان را گرد آورده، از این واقعه باخبرشان سازد. نیز پیداست که به خواب دیدن گذشتن شتران از دجله را نیز نمی‌توان به شاه نسبت داد، زیرا در این گزارش، این رؤیا آشکارا به موبد بزرگ یا موبدان نسبت داده شده است.

دوم. صاحب کتاب الدر النظیم (شامی، ۱۴۲۰: ۵۵)، یوسف شامی، در روایتی مرسل از ابن عباس، آورده که در شب میلاد، حوادثی مانند فروافتادن ۱۴ کنگره ایوان روی داد و در همین اثنا خبر رسید که صاحب خراسان نوشته است که دریاچه ساوه خشکیده است؛ نیز نامه صاحب شام به دست کسری رسید که آب وادی السماوة در آن شب از جریان افتاد و صاحب طبریه بدو نوشته که در آن شب، آب به سوی دریاچه طبریه جاری نشد و صاحب فارس هم نوشت که آتشکده‌ها در آن شب

خاموش شدند. روایت یوسف شامی به میزان تفاوت‌های چشمگیری که با روایات سایر منابع دارد، واجد ابهامات است:

اولا مرسل است و برخلاف روایات سایر منابع، راوی نخستین آن ابن عباس است؛ ثانيا جز در این روایت کسی ادعا نکرده که صاحب شام، که از توابع روم شرقی بوده، کارگزار شاهان ساسانی نیز بوده است! تا لازم آید که به او گزارش دهد؛ ثالثا طبریه نیز از لحاظ اداری کاملاً مشابه شام بوده است، و پذیرفتن گزارش مربوط به آن اشکالات و تالی‌های فاسد مشابه دارد؛

رابعا دریاچه‌ای به بزرگی طبریه یا دریای مرده که در سده چهارم پیمودن طولش سه روز و عرضش دو روز به درازا می‌کشیده (حدود العالم: ۱۳۷۲: ۹۹-۱۰۰) و به گفته زهری (د. سده چهارم) به نقل یاقوت حموی (ذیل بحیره طبریه، ج ۱: ۳۵۱-۳۵۲) ۱۰ میل (بیش از ۱۸ کیلومتر) طول و ۶ میل (بیش از ۱۱ کیلومتر) عرض داشته، و رودهایی چون شریعة یا اردن بزرگ و کوچک بدان می‌ریخته (یاقوت، ۱۹۹۵: ج ۱: ۱۴۷-۱۴۸؛ بروسوی، ۱۴۲۷: ۶۳، ۷۵)، چگونه امکان داشت که ورودی رودهای آن پیوسته رصد شود و توقف شبانه و یک‌شبه ورود آب‌ها بدان، ثبت گردد؟! و به اطلاع شاه، آن هم شاه ایران، رسانده شود.

خامسا سیاق این گزارش چنان است که گویی درست در فردای وقایع مورد اشاره پیک‌هایی از خراسان و فارس و شام به تختگاه شاه ساسانی رسیدند و اخباری چون خشکیدن ساوه و ... را به گوش شاه رسانیدند. در هیچ یک از منابع مشخص نشده پایتخت شاه مورد اشاره کجا بوده و کاخ به‌لرزه‌درآمده چه نام داشته و در چه شهری واقع بوده است. این پرسش و ابهام از آن رو پیش می‌آید که ساسانیان شهرهای مهم زیادی داشتند که هر کدامشان از مرکزیتی برخوردار بوده است. (در منابع (See: Brunner, 3 (2), P. 747-777). از وجود حدود ۴۰ شهر ساسانی در خراسان و آذربایجان و فارس و بین‌النهرین نام برده شده است. ما می‌دانیم که نخستین پایتخت آنها اردشیرخَرّه (نک: نیستانی، ۱۳۷۷: ج ۷: ۴۹۴-۴۹۵)، (گور بعدی و فیروزآباد کنونی) بود که در دوره اردشیر بابکان بنا شده بوده است و تیسفون (کریمی، ۱۳۸۳: ج ۸: ۷۹۴-۷۹۷)، نیز پایتخت بعدی‌شان بود. حال اگر بنابر مشهور، تیسفون در عراق را تختگاه انوشیروان بدانیم، چگونه می‌توان این را پذیرفت که صبح روزی که شب پیش از آن، کنگره‌های کاخ فرو ریخت، پیک‌هایی از نواحی نام‌برده به تختگاه شاه رسیدند؟ این در حالی است که فاصله بسیار طولانی میان برخی از مبادی مورد اشاره با آن مقصد، پذیرش چنین خبری را ناموجه می‌نماید.

باری پیداست که روایت‌های متعدد متفاوت از یک واقعه، درستی اجزای آن، از جمله خشکیدن دریاچه ساوه، را سخت به‌پرسش می‌کشد. از همه این‌ها که بگذریم، نمی‌توان شگفت‌زده نشد که ارهاصات مذکور در روایت هانی مخزومی، جملگی در بیرون از حجاز، نه در مرکز وحی رخ داده است!

سوم. نه در این گزارش، نه در گزارش سایر منابع گفته نشده که این واقعه در زمان کدام کسری یا شاه ساسانی رخ داده است تا بتوان تصویر درستی از ماجرا به دست آورد؛ اما با توجه به این قول مشهور که حضرت محمد (ص) در عام الفیل یا سال ۵۷۰م زاده شد، باید گفت که شاه ساسانی در آن هنگام انوشیروان بوده که سلطنتش از ۵۳۱ تا ۵۷۹ ادامه داشته است. در میان منابع مذکور در مقاله پیش رو در بخش ۲-۲ و ۳-۲ و نیز در میان منابع جغرافیایی مسلمانان، تنها ابو عبید بکری (د. ۴۶۰ق) المسالك و الممالك (ابو عبید بکری، ج ۱: ۲۸۹)، این کسری را انوشیروان نام داده است.

چهارم. در شماری از منابع ذکر شده، مانند الدر النظیم، به خشکیدن دریاچه ساوه هم‌زمان با میلاد محمد بن عبدالله (ص) اشاره ای نشده. در برخی دیگر، مانند الشفا بتعریف حقوق المصطفی، تألیف قاضی عیاض و نیز کتاب تخجیل من حرف التوراة و الانجیل نیز به جای دریاچه ساوه، به خشکیدن دریاچه طبریه اشاره شده، که امروزه در فلسطین اشغالی واقع است.

پنجم. مراد از «صاحب الہراوة» در این روایت، پیامبر اسلام انگاشته شده و هیچ یک از بازگویندگان این گزارش یا مترجمان فارسی آن، در چنین معنایی تردیدی نکرده‌اند. حتی اگر بپذیریم در این روایت مراد از هراوه عصاست نه اسب که معنای دیگر هراوه است (ابن درید، ۱۳۷۷: ۳۲۶؛ ابو هلال عسگری، ۱۴۱۳: ج ۱: ۲۲۳). باز هم دلیل قاطعی نداریم که بتوانیم پیامبر را مصداق صاحب هراوه بشماریم؛ در میان انبیای الهی موسی (ع) به داشتن عصا که نشان اعجازش نیز بود شهرت دارد، نه حضرت محمد (ص). بگذریم که به‌طور کلی در اسطوره‌ها و ادیان و نیز در میان شاهان و قاضیان و پهلوانان هم عصا جایگاهی ویژه داشته است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۵-۱۷۹). در میان اعراب جاهلی هم عصا از اسباب بزرگی بود و خطیبان و شاعران هنگام خواندن خطبه و شعر با استفاده از عصا درواقع از همه امکانات غیرزبانی برای انتقال مفهوم بهره می‌برده‌اند (رودگر، ۱۳۹۰: ج ۱۵: ۷۱۰). بنا بر اینها برخلاف سیاق این روایت، داشتن عصا به هیچ رو از اختصاصات پیامبر اسلام، نبوده است. بگذریم از این که در تفسیر آیه «وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ» (نمل: ۸۲)، طبرسی (۱۴۰۸: ج ۷: ۳۶۵-۳۶۶)، روایتی را از علی بن ابی طالب (ع) نقل کرده که بر اساس آن، مراد از «دَابَّة» که خروج آن از علایم قیامت یا اشراف الساعة خوانده شده، «صاحب عصا و حدید» است؛ یعنی صاحب عصای موسی و انگشتی سلیمان. گفتنی است شیعیان مراد از «دَابَّة الارض» را برخلاف اهل سنت که موجودی عجیب‌الخلقه و هولناک پنداشته‌اند، آن را انسان کامل و مصداقش را امام علی یا حضرت مهدی دانسته‌اند. پس در این صورت مصداق دَابَّة الارض کسی جز رسول خدا تواند بود (برای اطلاع بیشتر نک: جهرمی بهادری و مجد فقیهی، ۱۳۹۶ش؛ شهیدپور، بی‌بی‌زهره و وحیده فخار نوغانی، ۱۴۰۱ش)

ششم. از این تعارضات و ناسازگاری‌های درونی که بگذریم، سیاق جملات نشان می‌دهد که این روایات را هر که بر ساخته، رعایت سجع‌گویی کاهانه برایش بیش از هر واقعیت یا واقع‌نمایی اهمیت

داشته‌است، در سرتاسر سخنان منسوب به سطح خطاب به عبدال‌مسیح، این سج‌گویی کاملاً هویداست:

«بَعَثَكَ مَلِكٌ نَبِيَّ سَاسَانَ لَا يُتَجَاسَ إِلَّا بِإِذْنِ الْإِيَّانِ وَ خُمُودِ النَّيَّانِ وَ رُؤْيَا الْمُؤَبَّدَانِ رَأَى إِبِلًا صِعَابًا تَقُودُ خَيْلًا عِزَابًا قَدْ قَطَعَتِ الدَّجْلَةَ وَ انْتَشَرَتْ فِي بِلَادِهَا وَ غَاضَتْ بُحَيْرَةُ سَاوَهٍ فَقَالَ يَا عَبْدَ الْمَسِيحِ إِذَا كَثُرَتِ التَّلَاوَةُ وَ بُعِثَ صَاحِبُ الْهَرَاوَةِ وَ فَاضَ وَادِي سَمَاوَةٍ وَ غَاضَتْ بُحَيْرَةُ سَاوَهٍ فَلَيْسَ الشَّامُ لِسَطِيحٍ شَامًا يَمْلِكُ مِنْهُمْ مُلُوكٌ وَ مَلِكَاتٌ عَلَى عَدَدِ الشُّرَفَاتِ وَ كُلَّمَا هُوَ آتٍ آتٍ» (ابن بابویه، ۱۳۹۵: ج ۱: ۱۹۴-۱۹۵).

برسازنده یا برسازندگان گویا «ساوه» را از آن رو برگزیدند تا با «تلاوه» و «هراوه» و ... هم‌سج‌افتند؛ از این رو اگر ساوه وجود نمی‌داشت یا از وجودش بی‌خبر می‌بودند، به سراغ آوه می‌رفتند. احتمالاً آوه را نمی‌شناختند که نامش را در این گفتار نگنجانند. شاید هم انتخاب آوه (خواه آوه قم خواه آوه همدان که امروزه جزو استان قزوین است) را چون بسان نام روستایی در اصفهان «آبه» تلفظ می‌شد (ابوالشیخ انصاری، ۱۴۱۲: ج ۱: ۴۱۴؛ اسکندری، ۱۴۲۵: ج ۱: ۶۱؛ یاقوت، بی‌تا: ج ۳: ۱۷۹؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ج ۱: ۱۳)، مناسب این سج‌گویی ندانستند!

هفتم. بر فرض صحت صدور این روایت و پذیرش اصالت و دلالت آن، باز هم نمی‌توان با استناد به آن، ادعا کرد که در شب میلاد محمد بن عبدالله دریاچه ساوه خشکید. برای توضیح مطلب سخنان سطح را یک بار دیگر از نظر بگذرانیم:

ای عبدال‌مسیح! چون تلاوت زیاد شود و شخص صاحب عصا مبعوث گردد، و وادی سماوه پرآب و دریاچه ساوه خشک شود، دیگر شام از آن سطح نباشد و از ساسانیان شاهان زن و مرد به شمار کنگره‌ها (بی که از کاخ فرو ریخته‌است) سلطنت کنند و هر چه آمدنی (مقدر) است می‌آید.

از این جملات و سیاق آنها آشکار است که سخن سطح گفتاری پیشگویانه آن هم در قالب گزاره‌ای شرطی است. او می‌خواست بگوید هرگاه ایوان کسری بلرزد و دریاچه ساوه بشکند و ...، شام از آن سطح نخواهد بود، یعنی به دست دیگران (مسلمانان) خواهد افتاد و ساسانیان نیز از میان خواهند رفت. چنان می‌نماید که از میان این پیش‌گویی‌ها فقط لرزیدن کاخ کسری در شب میلاد مسجل شده‌بوده‌است و باقی پیش‌گویی‌ها چنان نبوده که لزوماً در شب میلاد پیامبر رخ داده باشد. یعنی برخلاف آغاز روایت که بر رخ دادن حوادثی چون طغیان دره سماوه یا فروخشکیدن دریاچه ساوه همزمان با تولد رسول خدا تصریح شده‌است، متن گفت‌وگوی عبدال‌مسیح با سطح که داستان همزمانی میلاد با رخ داده‌هایی چون خشکیدن دریاچه ساوه بر آن مبتنا دارد، واجد چنین خبری نیست و چنین صراحتی در این باب ندارد. درواقع همین پیش‌گویی است که در بسیاری از کتاب‌ها، به‌ویژه ذیل مبحث معجزات پیامبر اسلام چونان خبری قطعی گزارش شده‌است؛ مثلاً ماوردی (۱۴۱۲:

۱۸۲-۱۸۴)، بالین که عین داستان را آورده، آن را امری واقع شده خوانده و حتی کاهنانه بودن این گفتار را منافی شأن نبوت ندانسته و گفته است: اگر گویند سخنان کاهنان که نبوت مبطل آنهاست، نمی‌تواند به کار تأیید و اثبات ادعای نبوت آید، پاسخ می‌گوییم که اولاً این سخنان تعبیر رؤیایی است که در عالم خارج، صورت وقوع پذیرفته و از همین رو از دایره کهنات بیرون شده است؛ ثانیاً سطح این آگاهی را به تعلیم پریان دریافته است، چنان که خداوند فرموده است: «وَ إِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ، براستی که شیاطین به دوستانشان وحی می‌کنند» (انعام: ۱۲۱). اما بررغم چنین گفتارهایی، یک گزاره شرطی آن هم در تعبیر خواب با آن همه تعارضات درونی و محتوایی و نیز اشکالات اسنادی به هیچ‌رو نمی‌تواند مؤیدی یا حتی قرینه‌ای بر وقوع حوادثی چون خشکیدن دریاچه ساوه باشد. بگذریم از این که از این عبارات همزمانی رخدادهای مورد اشاره، چنان که محدثان و اخباریان مسلمان فهمیده‌اند، دریافت نمی‌شود.

۶. رویکرد جغرافیایانویسان

از قرینه‌ها و نشانه‌های درخور اعتماد و سزاوار اعتنا بودن روایات مرتبط با شهرها، نحوه مواجهه جغرافیایانویسان و شهرنگاران با آنهاست؛ درواقع باید دید این گروه از نویسندگان مسلمان، که عمدتاً به جغرافیای توصیفی توجه و به تعبیر دیگر، دید واقع‌گرایانه‌تری داشته‌اند، این روایات را واقعی می‌نهادند یا نه. گویا بتوان چنین فرض کرد که اگر این داستان‌ها بهره‌ای از صحت داشته‌بودند، در مرکز توجه شهرنگاران اسلامی قرار می‌گرفتند. بدین ترتیب اگر واقعا دریاچه ساوه خشکیده بود و گزارش خشکیدنش عاری از حقیقت نبود، این جغرافیایانگران، چه از حیث گرایش به واقع‌نگاری و چه به جهت آمادگی اذهان عمومی برای پذیرش عجایب، حتماً بدان اعتنا می‌کردند و درحدود بیست کتابی که از سده سوم تا هفتم در موضوع جغرافیای جهان اسلامی نوشته شده و به دست ما رسیده، از المسالک و الممالک ابن خردادبه (تألیف سده سوم) گرفته تا معجم البلدان یاقوت حموی (تألیف سده هفتم)، این گزارش بازتابی می‌یافت؛ درحالی‌که در این دست از منابع نشانی از اشاره به دریاچه ساوه و خشکیدن آن در دست نیست. در این میان دو استثنا وجود دارد:

یکی ابوعبید بکری (د. ۴۶۰) که در المسالک و الممالک (ابو عبید بکری، ج ۱: ۲۸۹)، در بخش متعلق به تاریخ و انساب شاهان قدیم ایران، در اشاره به هم‌زمانی میلاد محمدبن عبدالله با سلطنت انوشیروان، در آغاز به تصریح نوشته است: «غاضت بحیره ساوه»؛ اما گفتنی است در نسخه بدل، به جای ساوه، «سماوه» آمده است. طرفه این که بکری که در ادامه به بیان گفتگوی عبدالمسیح و سطح کاهن و ذکر سجع‌گویی سطح می‌پردازد، به جای ساوه به خشکیدن دریاچه سماوه اشاره کرده، می‌نویسد: «و غاض وادی السماوة»، و دیگر نامی از ساوه، حتی درحد نسخه بدل، در میان نیست.

دیگری یاقوت حموی است که در معجم البلدان، ذیل مدخل «ساوة» می‌نویسد: «و فی حدیث سطیح فی اعلام النبوة و خدمت نار فارس و غارت بحیره ساوة و ...» (یاقوت، ۱۹۹۵: ج ۳: ۱۷۹). از بیان یاقوت پیداست که وی فقط برای اشاره به اشتهار ساوه به حدیثی که در کتابهای مرتبط با اثبات نبوت نوشته شده استناد کرده‌است نه به هدف بازگفت یک گزارش مقبول تاریخی؛ چنان‌که در ادامه برای اثبات این اشتهار، به ذکر ساوه در اشعار ابوعبدالله محمد بن خلیفه سنیسی، شاعر دربار سیف الدوله، استشهاد و استناد کرده‌است.^{۱۵}

۷. رویکرد شاعران

در میان شاعران عربی‌زبان تا آن‌جا که نویسنده جست‌وجو کرده، ابوبکر جمال‌الدین محمد فارقی مشهور به ابن نباته (۶۸۶-۷۶۸ق)، شاعر و ادیب برجسته مصری در قصیده‌ای نودویک‌بیتی در مدح رسول خدا در بیت چهل و هفتم تلمیحی به داستان خشکیدن دریاچه ساوه دارد:

فَمَنْ ذَا يَضَاهِيهِ وَ جَبْرِيلُ خَادِمٌ لِمَقْدَمِهِ الْغَالِي وَ عِيسَى مَبْشُرُ
تَهَاوَى لِمَاتِهِ النَّجْوَمُ كَأَنَّمَا تُشَافُهُ بِالْخَدِّ الثَّرَى وَ تُعْفَرُ
وَ يَنْضَبُ طَامٌ مِنْ بَحِيرَةِ سَاوَةٍ وَ لِمَ لَا وَ قَدْ وَافَتْ بِكَفِّهِ أَبْحَرُ
(ابن نباته، ۱۳۲۳:

(۱۸۳)

پس چه کسی توان رقابت و همانندی با او را دارد؟ در حالی که جبریل خادم پیشگاه بلند اوست و عیسی مژده‌دهنده رسالتش.

ستارگان با درآمدنش به سوی زمین هبوط می‌کنند، چندان‌که گویی در برخورد با گونه خاکی‌اش آرام می‌گیرند و خاک‌آلود می‌شوند

بلندا و امواج دریاچه ساوه در زمین فرومی‌شود، چرا چنین نباشد درحالی که دریاها با داستان رسول خدا فروگرفته و احاطه شده‌اند.^{۱۶}

طرفه این‌که مصحح مسالك الابصار (عمری، ۱۴۲۴: ج ۱۹، ۴۳۹، پانوش ۴۷) دریاچه ساوه را واقع در چهار کیلومتری سماوه در استان مثنی واقع در عراق پنداشته! و در وجه تسمیه و تحولات

^{۱۵} نیز از نوشتار یاقوت هم با اطمینان نمی‌توان دریافت مراد او از «اعلام النبوة» نام کتاب ماوردی است یا مفهوم عام «نشانه‌های نبوت».

^{۱۶} گویا شاعر قصد دارد بگوید آب دریاچه ساوه از آن‌رو فروخشکید که در داستان رسول خدا دریاها گرد آمده‌است؛ حسن تعلیل این بیت این است که دریا که مظهر سخاوتمندی است در برابر دستان سخاوت پیامبر (ص) خود را باخت و در زمین فرورفت.

این نام قول عجیب و بی‌مبنایی را از «رییس دپارتمان جغرافیای دانشکده ادبیات دانشگاه بغداد» نقل کرده‌است.

شاعران پارسی‌سرای سرتاسر دوره اسلامی نیز این داستان را معتنابه و درخور ذکر و متضمن ستایشی برای ساوه ندیده‌اند. این عدم توجه شاعران، که به‌طور سنتی اشعار دیوان‌هایشان را با تحمید و سپس نعت پیامبر آغاز می‌کرده‌اند و هرکدامشان به‌ویژه قصیده‌سرایان چند قصیده در منقبت رسول خدا دارند، خود نشان آن است که داستان خشکیدن دریاچه ساوه را اعتباری نمی‌نهادند. مستثنای اینان سلمان ساوجی، شاعر ساوه‌ای سده هشتم است^{۱۷} که اشاره‌اش به داستان مذکور بی‌تردید از سر حب الوطن و علاقه‌مندی‌اش به ستایش زادگاه خویش است. او نیز اگر زاده شهر دیگری بود، دفتر اشعارش از اشاره بدین داستان یکسر تهی می‌بوده‌است.

به‌هررو سلمان ساوجی در چند قصیده، چنین رویدادی را برای ساوه مایه افتخار دانسته و در قصیده ۷۲ که در آن از اوضاع نابسامان ساوه لب به شکوه گشوده‌است چنین سروده:

ساوه شهری بود، بل بحری پر از گوهر که بود اصل او را معجز مولود احمد یادگار
(ساوجی، ۱۳۷۱: ۲۳۵-۲۳۶)

(۲۳۶)

همو در ترکیب‌بندی در نعت رسول خدا به مطلع

ای ذروه لامکان مکانت معراج ملائک آستانت

در آغاز بند سوم چنین سروده‌است:

تو بحری و هر دو گون خاشاک	خاشاک و درون بحر خاشاک
زد معجزه ات شب ولادت	بر طاق سرای کسروی چاک
رفت آتش کفر پارس بر باد	شد آب سیاه ساوه در خاک ... (همان، ۵۱۹-۵۲۰)

^{۱۷}. گفتنی است شاعر ادیب الممالک فراهانی (۱۳۳۶-۱۳۷۷)، ادیب و روزنامه نگار دوره مشروطیت هم در بند اول مسمط مشهورش به ساوه اشاره کرده:

برخیز شترپانا بر بند کجاوه کز چرخ همی گشت عیان رایت کاوه

در شاخ شجر برخاست آوای چکاوه وز طول سفر حسرت من گشت علاوه

بگذر به شتاب اندر، از رود سماوه در دیده من بنگر دریاچه ساوه (ادیب الممالک: ۱۳۱۲ش: ۵۱۱)

گفتنی است اشارات این شاعر بدین داستان، در میان خیل شاعران سده‌های متقدم، به‌ویژه سرایندگان متقدم سبک خراسانی و عراقی و حتی هندی در حکم عدم است و از لحاظ دوره زمانی بیرون از محدوده تحقیق است. از این که بگذریم ذکر ساوه در این قصیده مسمط، بیشتر نتیجه قافیه‌اندیشی سراینده‌است تا باورمندی او به رخ دادن این واقعه در دل تاریخ.

۸. نتایج

در پذیرش روایات و احادیث مرتبط با شهرها که علاقه به ستایش زادگاه نویسنده یا راوی در آنها هویداست، یا آغشته به انگیزه‌ها و تعصبات مذهبی و آیینی است، باید کاملاً جانب احتیاط را رعایت کرد. از بررسی مورد ساوه در ایران، مشخص گردیده، داستان خشکیدن دریاچه ساوه که به اصطلاح جزو «ارهاصات» شمرده شده، هم به لحاظ سند و اصول نقد سلسله‌ای روایات فاقد اعتبار است و هم مضمون این گزارش انباشته از تعارض‌ها و ناسازگاری‌های درونی است که نویسنده چندین نمونه از آنها را بررسی و نقد کرده‌است. بی‌اعتنایی اغلب جغرافیانویسان و شهرنگاران مسلمان به این روایت و نیز عدم انعکاس آن در اشعار عربی و فارسی، جز در موارد بسیار نادر که آن هم فقط به قصد صید مضامین هنرین و زیبایی‌شناسانه از این دریاچه بوده، خود نشان بی‌اعتباری این روایت و حاکی از مواجهه بسیار منفی عالمان و فرهیختگان جامعه مسلمانان قرون گذشته با چنین روایاتی است. گویا شهرت چنین گزارشی، بررغم اشکالات ذکرشده، بیشتر حاصل رویکرد تبلیغی گروهی از واعظان و متکلمان و بی‌اعتنایی به ارزیابی نقادانه آن بوده‌است.

منابع

قرآن کریم.

____ (۱۴۰۸). مجمع البیان. تحقیق سیدهاشم الرسولی المحلاتی و سید فضل الله الیزدی الطباطبائی. بیروت: دارالمعرفة.

____ (۱۳۹۶). «ساوه»، دانشنامه جهان اسلام. ج ۲۲. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. تهران: مؤسسه فرهنگی کتاب مرجع.

____ (۱۴۰۹). قصص الأنبياء. تحقیق غلامرضا عرفانیان یزدی. مشهد: مرکز پژوهش‌های اسلامی.

____، محمد بن علی (۱۳۸۲). کمال الدین و تمام النعمة. ترجمه منصور پهلوان. ۲ جلد. قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث.

____، محمد بن علی (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. ۲ جلد. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
ابن اثیر، مبارک بن محمد جزری (۱۳۶۷). النهاية فی غریب الحديث و الأثر. قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). الامالی. تهران: کتابچی.

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵). الاصابة فی تمییز الصحابة. ۸ جلد. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن حمدون، محمد بن الحسن بهاء الدین بغدادی (۱۴۱۷). التذکره الحمدونیه. ۱۰ جلد. بیروت: دارصادر.

ابن دُرید، أبو بکر محمد بن حسن بن درید اُزدی (۱۳۷۸). الاشتقاق. ۲ جلد. قاهره: مکتبه الخانجی.

ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹). مناقب آل أبي طالب. ۴ جلد. قم: علامه.

ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۲۰). تاریخ مدینة دمشق. ۸۰ جلد. بیروت: دارالفکر معاصر.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. ۱۵ جلد. بیروت: دارصادر.

ابن نباتة، محمد بن محمد (۱۳۲۳). دیوان ابن نباتة المصری. مصر: چاپ الشیخ محمد القلقیلی.

ابن فضل الله عمری، احمد بن یحیی (۱۴۲۴). مسالك الابصار فی ممالک الامصار. ۲۰ جلد. ابوظبی: المجمع الثقافی.

- أبو هلال عسکری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۳). کتاب التلخیص فی معرفة أسماء الأشياء. ۲ جلد. چاپ دوم. بیروت: دارصادر.
- أبوالبقاء هاشمی، صالح بن حسین (۱۴۱۹). تخجیل من حُرّف التوراة والإنجیل. تحقیق محمود عبد الرحمن قدح. ریاض: مكتبة العبيكان.
- ابوالشیخ انصاری، عبدالله بن محمد (۱۴۱۲). طبقات المحدثین باصبهان و الواردين عليها. ۴ جلد. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابوحاتم رازی، احمد بن حمدان (۱۳۸۱). أعلام النبوة. چاپ دوم. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- أبو نعیم اصفهانی، أحمد بن عبدالله (۱۴۱۲). دلائل النبوة. ۲ جلد بیروت: دارالنفائس.
- ادیب الممالک فراهانی قائم مقامی (۱۳۱۲ش). دیوان کامل. تهران: مطبعة ارمغان.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۴۰۵). کشف الغمة فی معرفة الاثمة. ۵ جلد. بیروت: دار الاضواء.
- اسکندری، نصر بن عبدالرحمن (۱۴۲۵). الأمکنة و المیاه و الجبال و الآثار و نحوها المذكورة فی الاخبار و الاشعار. ۲ جلد. ریاض: مرکز الملك فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامية.
- اعتماد السلطنة، محمد حسن (۱۳۶۷). مرآة البلدان. چاپ اول. ۴ جلد. تهران: دانشگاه تهران.
- بروسوی، محمد بن علی (۱۴۲۷). اوضح المسالك الى معرفة البلدان و الممالک. چاپ اول. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- بکری، عبدالله بن عبد العزیز، (۱۹۲۲). المسالك و الممالک. ۲ جلد. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- بکری، ابوالحسن احمد بن عبد الله (۱۴۱۱). الأنوار فی مولد النبی. چاپ اول. قم: دارالشریف الرضی.
- بیهقی، أبو بکر أحمد بن حسین (۱۴۰۵). دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشريعة. تحقیق عبدالمعطی امین قلجی. چاپ اول. ۷ جلد. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- جعفری، عباس (۱۳۶۸-۱۳۷۹). گیتاشناسی ایران. تهران: گیتاشناسی.
- جهرمی بهادری، روح الله و محمدعلی مجد فقیهی (۱۳۹۶). مصداق شناسی آیه دأبة الارض با توجه به روایات فریقین. نشریه حدیث پژوهی. ۹ (۱۸). ۲۰۷-۲۳۸.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب (۱۳۷۲ش). با مقدمه بارتولد و تعلیقات مینورسکی، ترجمه میرحسین شاه. تصحیح و حواشی مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرا. تهران: الزهراء.

حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۲۵). إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات. ۵ جلد. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.

حیدری، علی و محمدرضا حسنی جلیلیان و علی نوری و مریم یاراحمدی (زمستان ۱۳۹۷). بررسی جایگاه و نقش عصا در اساطیر و ادیان. ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی. ۱۴ (۵۳). ۱۸۶-۱۵۵.

خرازی، سیدمحسن (۱۴۱۷). بداية المعارف الإلهیة فی شرح عقائد الإمامیة. چاپ چهارم. ۴ جلد. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

خرائطی، أبوبکر محمد بن جعفر (۱۴۲۱). هواتف الجنّان و عجیب ما یُحکى عَن الکُفّهان. تحقیق إبراهیم صالح. چاپ اول. دمشق: دارالبشائر للطباعة والنشر والتوزيع.

رنجبر، محسن (۱۳۸۸). «ارهاصات در زندگی پیامبر اکرم از منظر تاریخ». تاریخ اسلام در آینه پژوهش: (۲۴). ۶۴-۴۳.

رودگر، قنبرعلی (۱۳۹۰). «خطبه»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۵. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. تهران: مؤسسه فرهنگی کتاب مرجع.

زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۱۷). الفائق فی غریب الحدیث. ۴ جلد. بیروت: دارالکتب العلمیة. سلمان ساوجی، سلمان بن محمد (۱۳۷۱). دیوان سلمان ساوجی. چاپ اول. تهران: سلسله نشریات ما.

شامی، یوسف بن حاتم (۱۴۲۰). الدُرّ النظیم فی مناقب الأئمة اللّهمیم. چاپ اول. قم: دفتر نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

شعرانی، ابو الحسن (بی‌تا). شرح فارسی تجرید الاعتقاد. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

شهیدپور، بی‌بی‌زهرا و وحیده فخار نوغانی (۱۴۰۱). حل تعارض فریقین در مصداق «دَابَّة الارض» آیه ۸۲ سوره نمل. نشریه علوم قرآن و حدیث. ۵۴ (۱۰۸). ۹۲-۷۴.

شیمیل، آنه ماری (۱۳۸۳). محمد رسول خدا. مترجم حسن لاهوتی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). إعلام الوری بأعلام الهدی. چاپ اول. تهران: اسلامیة.

طیبی، ناهید و معصومه ستوده آرانی (۱۴۰۳). «معجزات و ارهاصات پیامبر (ص) از دیدگاه آنه ماری شیمیل». سیره پژوهی اهل بیت (ع). شماره ۱۸. ۳۷-۵۶۰.

عجم رفیق، (۲۰۰۴). موسوعة مصطلحات ابن خلدون و الشریف علی محمد الجرجانی. ۲ جلد. بیروت: مكتبة لبنان ناشرون.

علیایی طریقه، مهدی؛ محمود دامغانی و شهربانو دلبری (۱۴۰۱). «یادکرد ارهاصات در نوشته‌های سده دوم تا هفتم هجری قمری». تاریخ اسلام. ۲۳ (۹۱). ۷-۳۰.

فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵). روضة الواعظین و بصیرة المتعظین. ۲ جلد. قم: انتشارات رضی.

قاضی عیاض، (۱۴۰۷). الشفا بتعريف حقوق المصطفى. ۲ جلد. عمان: دارالفيحاء.

قطب الدین راوندی، سعید بن عبدا الله (۱۴۰۹). الخرائج و الجرائح. ۳ جلد. قم: مؤسسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف.

کریمی، اصغر (۱۳۸۳). «تیسفون». دانشنامه جهان اسلام. ج ۸. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. هران: مؤسسه فرهنگی کتاب مرجع.

لطفی‌زاده، مهدی و عباس یزدانی (پاییز و زمستان ۱۳۹۸). تبیین معجزه و دعا در چهارچوب تعابیر کپنهاگی و بوهمی از مکانیک کوانتومی. مجله ادیان و عرفان، ۵۹ (۲). ۳۰۶-۲۸۳.

ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد، (۱۴۰۹). أعلام النبوة. چاپ اول. بیروت: دار و مكتبة الهلال.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳). بحارالانوار: الجامعة للدرر أخبار الأئمة الأطهار. ۱۱۱ جلد. بیروت: داراحیاء التراث العربی.

نیستانی، جواد (۱۳۷۷). «اردشیر خزّه». دایرة المعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. ج ۷. تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

وهبه، توفیق علی (۱۳۹۷). «ارهاصات المیلاد». نشریة الوعي الاسلامی. السنة الثالثة عشرة. ۲۳ (۱۴۷). ۳۱-۲۸.

یاقوت حموی، (۱۹۹۵). معجم البلدان. ۷ جلد. چاپ دوم. بیروت: دارصادر.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی‌تا). تاریخ یعقوبی. بیروت: دارصادر.

References

Qur'an Karīm.

Brunner, Christopher, «geographical and administrative divisions: settlements and economy», The Cambridge history of Iran, edited by Ehsan Yarshater, London, Cambridge university press, 1983;

Tomaschek, Zur Historischen Topographie von Persien, Osnabruck, 1972.

Abū al-Baqā' Hāshimī, Šālīh b. Ḥusayn (1419 AH/ 1998). *Takhjīl Min Harraf al-Tawrāh wa al-Injīl*. Revised by Muḥmūd 'Abd al-Raḥman Qudaḥ. Riyadh: Maktaba al-'Ubaykān. (in Arabic)

Abū al-Shaykh Anṣārī, 'Abd Allāh b. Muḥammad (1412 AH/ 1991). *Ṭabaqāt al-Muḥaddithīn bi-Aṣbahān wa-al-Wāridīn 'Alayhā*. Vol. 4. Beirut: Mu'asissa al-Risāla. (in Arabic)

Abū Ḥātam Rāzī, Aḥmad b. Ḥamdān (1381/ 2002). *A'lām al-Nubuwwa*. 2nd ed. Tehran: Iranian Institute of Philosophy & Wisdom. (in Persian)

Abū Hilāl 'Askarī, Muḥammad b. 'Abd Allāh (1413 AH/ 1992). *Kitāb al-Talkhīṣ fī Ma'rifat Asmā' al-Ashyā'*. Vol. 2. 2nd ed. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)

Abū Nu'aym Isfahānī, Aḥmad b. 'Abd Allāh (1412 AH/ 1991). *Dalā'il al-Nubuwwa*. Vol. 2. Beirut: Dār al-Nafā'is. (in Arabic)

Adibulmamalek Qaem-Maqam Farahani (1312/ 1933). *Dīwān-i Kāmil*. Tehran: Armaghan Publication. (in Persian)

'Ajam Rafīq (2004). *Mawsū'a Muṣṭalahāt Ibn Khaldūn wa al-Sharīf 'Alī Muḥammad al-Jurjānī*. Vol. 2. Beirut: Maktaba Lebanon Nāshirūn. (in Arabic)

Bakrī, 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azīz (1922). *al-Masālik wa al-Mamālik*. Vol. 2. Vol. 2. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. (in Arabic)

Bakrī, Abū al-Ḥasan Aḥmad b. 'Abd Allāh (1411 AH/ 1990). *al-Anwār fī Mawlid al-Nabī*. 1st ed. Qom: Dār al-Sharīf al-Raḍī. (in Arabic)

Bayhaqī, Abūbakr Aḥmad b. Ḥusayn (1405 AH/ 1984). *Dalā'il al-Nubuwwa Wa Ma'rifat Aḥwāl Šāhib al-Sharī'a*. Revised by 'Abd al-Mu'ī Amīn Qal'ajī. 1st ed. Vol. 7. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. (in Arabic)

Brunner, Christopher (1983). »geographical and administrative divisions: settlements and economy«. *The Cambridge history of Iran*. edited by Ehsan Yarshater. London: Cambridge university press.

Burūsawī, Muḥammad b. Alī (1427 AH/ 2006). *Awḍaḥ al-Masālik Ilā Ma'rifa al-Buldān wa al-Mamālik*. 1st. ed. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. (in Arabic)

Fattāl al-Nayshābūrī, Muḥammad b. Aḥmad (1375/ 1996). *Rawḍat al-Wā'izīn wa-Baṣīra al-Mutta'izīn*. Vol. 2. Qom: Intishārāt-i Raḍī. (in Arabic)

Heidary, Ali & Mohammad Reza Hasani Jalilian & Ali Noori & Maryam Yar Ahmadi (Winter 1397/ 2018). »Cane and Its Role in Myths and Religions«. *Mytho-Mystic Literature Quarterly Journal*. (53) 14. pp. 155-186. (in Persian)

Hudūd al-‘Ālam min al-Mashriq Ilā al-Maghrib (1372/ 1993). (translated and explained by V. Minorsky). Trans. Mir Hossein Shah. Revised by Maryam Mir Ahmadi & Gholamreza Varham. Tehran. Alzahra University. (in Persian)

Ḥurr ‘Amilī, Muḥammad b. Ḥasan (1425 AH/ 2004). *Ithbat al-Hudat bi-l-Nuṣūṣ wa al-Mu‘jizat*. Vol. 5. Beirut: Mu’assasat al-‘Ilmī li-Maṭbū‘āt. (in Arabic)

Ibn ‘Asākir, ‘Alī b. Ḥasan (1420 AH/ 1999). *Ta’rīkh Madīnat Dimashq*. Vol. 80. Beirut: Dār al-Fikr Ma‘āshir. (in Arabic)

Ibn Aṭhīr, Mubārak b. Muḥammad Jazarī (1367/ 1988). *al-Nihāyah fī Ghārīb al-Ḥadīth wa al-Aṭhar*. Qom: Mu’assisa-yi Maṭbū‘ātī-yi Ismā‘īlīyān. (in Arabic)

Ibn Babawayh, Muḥammad b. ‘Alī (1376/ 1997). *al-Amālī*. Tehran: Kitābchī. (in Persian)

Idem. (1382/ 2003). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni‘ma*. Trans. Mansour Pahlavan. Vol. 2. Qom: Mu’assisa-yi ‘Ilmī Farhangī-yi Dār al-Ḥadīth. (in Arabic)

Idem. (1395/ 2016). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni‘ma*. Vol. 2. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (in Arabic)

Ibn Durayd, Abūbakr Muḥammad b. Ḥasan b. Durayd Azdī (1378/ 1999). *al-Ishtiqāq*. Vol. 2. Cairo: Maktaba al-Khānjī. (in Arabic)

Ibn Faḍl Allāh ‘Umarī, Aḥmad b. Yaḥyā (1424 AH/ 2003). *Masālik al-Abṣār fī Mamālik al-Amṣār*. Vol. 20. Abu Dhabi: Cultural Foundation. (in Arabic)

Ibn Ḥajar ‘Asqalānī, Aḥmad b. ‘Alī (1415 AH/ 1994). *al-Iṣabah fī Tamayiz al-Ṣahabah*. Vol. 8. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)

Ibn Ḥamdūn, Muḥammad b. ‘I-Ḥasan Bahā’ al-Dīn Baghdādī (1417 AH/ 1996). *al-Taḍhkira al-Ḥamdūniyya*. Vol. 10. Beirut: Dā Ṣādir. (in Arabic)

Ibn Manẓūr, Muḥammad Mukarram (1414 AH/ 1993). *Lisān al-‘Arab*. Vol. 15. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)

Ibn Nubāta, Muḥammad b. Muḥammad (1323/ 1944). *Dīwān Ibn Nubāta al-Miṣrī*. Egypt: al-Shaykh Muḥammad al-Qalqīlī (Pub). (in Arabic)

Ibn Shahr Ashoob Mazandarani, Mohammad b. Ali (1379/ 2000). *Manāqib Āl-i Abī Ṭālib*. Vol. 4. Qom: ‘Allāmihi. (in Arabic)

Iskandarī, Naṣr b. ‘Abd al-Raḥman (1425 AH/ 2004). *Kitāb al-Amkinah wa al-Miyāh wa al-Jibāl wa al-Āthār wa Naḥwa-hā al-Madhkūrah fī al-Akhbār wa al-Ash‘ār*. Vol. 2. Riyadh: King Faisal Center for Research and Islamic Studies. (in Persian)

I‘timād al-Saltāna, Muḥammad Ḥasan (1367/ 1988). *Mirāt al-Buldān*. 1st ed. Vol. 4. Tehran: University of Tehran. (in Persian)

Jafari, Abbas (1368-1379/ 1989-2000). *Gītā-Shināsī-yi Iran*. Tehran: *Gītā-Shināsī*. (in Persian)

Jahromi Bahadori, Rohollah& Mohammad Ali Majd Faghihi (1396/ 2017). «*Miṣdāq-Shināsī-yi Āyia-yi Dābbat al-Arḍ Bā Tawajjuh Bih Rawāyāt-i Farīqīn*». *Nashriyya-yi Ḥadīth Pazhūhī*. (18) 9. pp. 207-238. (in Persian)

Karimi, Aghar (1383/ 2004). «*Tīsfūn*». *Encyclopediad of the World of Islam*. Vol. 8. Gholam-Ali Haddad-Adel (as supervisor). Tehran: Mu'assasa-yi Farhangī-yi Kitāb-i Marja'. (in Persian)

Kharā'itī, Abūbakr Muḥammad b. Ja'far (1421 AH/ 2000). *Hawātif al-Jinnān wa-'Ajtib mā Yuḥkā 'an al-Kuhhān*. Revised by Ibrāhīm Ṣāliḥ. 1st ed. Damascus: Dār al-Bashā'ir li-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr wa-l-Tawzī'. (in Arabic)

Kharāzī, Sayyid Muḥsin (1417 AH/ 1996). *Bidāya al-Ma'ārif al-Ilahiyya fī Sharḥ 'Aqā'id al-Imāmiyya*. 4th ed. Vol. 4. Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)

Lotfizadeh, Mehdi& Abbas Yazdani (February 1398/ 2020). «*The Explanation of Miracle and Prayer through the framework of Copenhagen and Bohemian interpretations of the Quantum Theory*». *Religions& Mysticism*. (2) 52. pp. 283-306. (in Persian)

Majlisī, Muḥammad Bāqir b. Muḥammad Taqī (1403 AH/ 1982). *Bihār al-Anwār: al-Jāmi'a li-Durar Akhbār al-A'immat al-Aṭhār*. Vol. 111. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)

Māwardī, Abū 'l-Ḥsan 'Alī b. 'Alī (1409 AH/ 1988). *A'lām al-Nubuwwa*. 1st ed. Beirut: Dār wa Maktaba al-Hilāl. (in Arabic)

Neyestani, Javad (1377/ 1998). «*Ardishīr Khwarrah*». *Encyclopediad of the World of Islam*. Kazem Mousavi-Bojnourdi (as supervisor). Vol. 7. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. (in Persian)

Olyaei Torqabeh, Mehdi, Mahmood Mahdavi Damghani& Shahrbanoo Dlbary (1401/ 2023). «*The Statement of Erhasat (Unusual Events Simultaneous with the Birth of Prophet Mohammad (PBUH) in the Writings from the 2nd to the 7th century (A. H)*». *History of Islam*. (91) 23. pp. 7-30. (in Persian)

Qāḍī 'Iyād (1407 AH/ 1986). *al-Shifā' bi-Ta'rīf Ḥuqūq al-Muṣṭafā*. Vol. 2. Oman: Dār al-Fayḥā'. (in Arabic)

Quṭb al-Dīn Rāwandī, Sa'id b. 'Abd Allāh (1409 AH/ 1988). *al-Kharā'ij wa-l-Jarā'ih*. Vol. 3. Qom: Mu'assasa Imām Mahdī. (in Arabic)

Idem. (1409 Ah/ 1988). *Qīṣaṣ al-Anbiyāʾ*. Revised by Gholamreza Erfanian Yazdi. Mashhad: Markaz-i Pazhūhish-hā-yi Islāmī. (in Persian)

Ranjbar, Mohsen (1388/ 2009). «Irhāṣāt dar Zindigī-yi Piyāmbār-i Akram az Manẓar-i Tārīkh». *Tārīkh-i Islām dar Āyinih-yi Pazhūhish*. (24). 43-64. (in Persian)

Roodgar, Qanbarali (1390/ 2011). «*Khuṭbah*». *Encyclopediad of the World of Islam*. Vol. 15. Gholam-Ali Haddad-Adel (as supervisor). Tehran: Muʾassasa-yi Farhangī-yi Kitāb-i Marjaʾ. (in Persian)

Idem (1396/ 2017). «*Saveh*». *Encyclopediad of the World of Islam*. Vol. 22. Gholam-Ali Haddad-Adel (as supervisor). Tehran: Muʾassasa-yi Farhangī-yi Kitāb-i Marjaʾ. (in Persian)

Salmān Sāwajī, Salmān b. Muḥammad (1371/ 1992). *Dīwān-i Salmān Sāwajī*. 1st ed. Tehran: Silsila-yi Nashriyyāt-i Mā. (in Persian)

Schimmel, Annemarie (1383/ 2004). *Muḥammad Rasūl-i Khudā*. Trans. Hasan Lahouti. Tehran: *Shirkat-i Intishārāt-i ʿIlmī wa Farhangī*. (in Persian)

Shahidpour, Bibi Zahra & Vahideh Fakhar Noghani (1401/ 2022). «Resolving the Conflict between Two Islamic sects regarding the denotation of «*Dābbatol-Ard*» in the Verse 82 of Surah «*al-Naml*»». *The journal of Quran and Hadith Studies*. (108) 54. Pages 73-92. (in Persian)

Shāmī, Yūsuf b. Hātam (1420 AH/ 1999). *al-Durr al-Nazīm fī Manāqib al-Aʾimma al-Hāmīm*. 1st ed. Qom: Daftar-i Nashr-i Islāī Wābastih bi Jāmiʾa-yi Mudarrisīn-i Hawza-yi ʿIlmiyya-yi Qom. (in Arabic)

Shaʿrānī, Abū ʿl-Ḥasan (Und.). *Sharḥ Fārsī-yi Tajrīd al-ʾitqād*. Tehran: *Kitāb-Furūshī-yi Islāmiyya*. (in Persian)

Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan (1390/ 2011). *Aʾlām al-Warī bi-ʾAʾlām al-Hudā*. 1st ed. Tehran: *Islāmiyya*. (in Persian)

Idem. (1408 AH/ 1987). *Majmaʿ al-Bayān*. Revised by Seyed Hashem Rasouli Mahallati & Seyed Fazlullah Yazdi Tabatabaei. Beirut: Dār al-Maʾrifa. (in Arabic)

Tayyebi, Nahid & Masoumeh Sotoudeh Arani (1403/ 2025). «The miracles and Erhasat (Unusual Events Simultaneous with the Birth of Prophet Mohammad (PBUH)) from Annemarie Schimmel's Viewpoint». *Scholarly-Technical Journal on Sira Studies of Ahl-e-Bait*. (18) 10. pp. 37-56. (in Persian)

Tomaschek (1972). *Zur Historischen Topographie von Persien*. Osnabruck.

Wahaba, Tawfīq ‘Alī (1397/ 2018). «Irhāṣāt al-Mīlād». Nashriyya al-Wa‘ī al-Islāmī. al-Sunna al-Thālitha ‘Ishra. (147) 23. pp. 28-31. (in Arabic)

Ya‘qūbī, Aḥmad b. Abī Ya‘qūb (Und.). Ta’rīkh Ya‘qūbī. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)

Yāqūt Ḥamawī (1995). Mu‘jam al-Buldān. Vol. 7. 2nd ed. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)

Zamakhsharī, Maḥmūd b. ‘Umar (1417 AH/ 1996). al-Fā’iq fī Gharīb al-Ḥadīth. Vol. 4. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)